
DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2018.01.021>

УДК 321.1: 17.023.36

JEL: B110

Віктор Тарасевич

ВЛАДА-ВЛАСНІСТЬ І ДЕРЖАВА В ЕПОХУ ПЕРШИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Розглянуто взаємодію влади-власності і держави в епоху перших цивілізацій. Увагу акцентовано на родових якісних характеристиках держави взагалі та специфіці східної держави, а також на змісті й етапах коеволюційної поступальної циклічності влади-власності і держави. Показано, що державна власність є ключовою формою об'єктивного владно-власницького привласнення, яка в основному підпорядкована діалектиці змісту і форми.

Ключові слова: влада-власність, держава, форми владно-власницького привласнення, конфедерація, федерація, деспотія, протоінститути, власне інститути.

Якщо в раніше опублікованих у журналі матеріалах про суспільну та інституційну еволюції акцентувалося на її додержавних етапах, то в цій статті йдеться про виникнення і родові якісні характеристики держави, особливості її східного типу, коеволюційну взаємодію влади-власності та держави.

Держава: причини виникнення та якісні ознаки

Момент народження держави важковловимий не тільки через причини *онтологічні* – неминучу скритість минулого для сучасних дослідників, а й *гносеологічну контекстуальність*: у різних контекстах сутність держави, її ознаки, причини виникнення та інші характеристики "грають новими гранями". Таким чином, разом із збагаченням образу держави ускладнюється його визначеність.

Справді. Будучи, наприклад, вміщеною у соціально-класовий "простір", держава постає як "знаряддя експлуатації пригнобленого класу" (Ленін, 1974. С. 12), приватна власність бюрократії (Маркс, Енгельс, 1955. С. 272); теоретики права віддають перевагу трактуванню держави як втіленню права в суспільстві (Родлов (ред.), 1911. С. 64), для політологів – як основної політичної організації суспільства, що здійснює управління ним, охорону його економічної та соціальної структури (Ожегов, Шведова, 1991. С. 145); прихильники інституціоналізму бачать у державі насамперед сукупність і/або систему формальних інститутів і відповідних механізмів.

Тарасевич Віктор Миколайович (viktarsevich@gmail.com) (ORCID iD - 0000-0002-6997-0166), д-р екон. наук; Національна металургійна академія України (Дніпро).

© В.Тарасевич, 2018

ISSN 1811-3141. Економічна теорія. 2018. № 1: 21–44

мів інфорсменту. Філософи й історики частіше акцентують увагу на декількох взаємопов'язаних змістовних характеристиках держави: політичних, соціальних, інституціональних, управлінських (*Філософський енциклопедичний словник*, 1989. С. 131). Зрозуміло, філософи, економісти, правознавці, політологи, соціологи та історики в дослідженнях держави не обмежуються якимось одним контекстом. Навпаки. Тому проблема *поєднання* різних контекстуальних характеристик держави в єдиному "тексті" є не тільки між-, а й внутрішньодисциплінарною. Не є винятком і фундаментальна економічна наука. Образ держави, що нею формується, багато в чому залежить від обраного контексту, так би мовити, ракурсу розгляду відповідної багатогранної реальності, а також ступеня досконалості і відповідності інтеграційних підходів, покликаних забезпечувати отримання і збільшення згаданого єдиного "тексту".

Контекст цього дослідження передбачає виявлення деяких "родових" характеристик держави, які стають "вловимими" почасти в її "утробному" стані, частково – в процесі болісного народження, частково – в "дитячі" роки, тобто саме в той період, коли початкова синкретична універсальність цивілізаційних універсумних утворень (цунутворень) активно трансформується в дуже складну систему відносно відокремлених елементів і процесів. Безумовно, держава як один із таких елементів є утворенням універсумним і суспільним. Але чи правомірно на цій підставі ототожнювати державу і цунутворення, державу і суспільство?

Як відомо, у філософії й науці не прийнято ставити знак рівності між державою і цивілізацією: зазвичай державу поміщають в ряді ключових ознак, що відрізняють цивілізацію від дикості і варварства. Відносно ототожнення *держави і суспільства* ситуація не така однозначна. Для нас важливі два аспекти такого ототожнення. *По-перше*, є думка, що в умовах крайньої східної деспотії суспільство "розчиняється" у всемогутній державі (*Васильев*, 1998. С. 118) і таким чином нічим не відрізняється від неї. Однак, при найближчому розгляді, виявляється уявний характер такої тожності. Крайня деспотія відносно недовговічна, і за її межами відмінність держави і суспільства настільки зрима, що вимагає пояснень. Та й асиміляція деспотичною державою східного суспільства не знімає, а загострює, актуалізує питання про суть такого могутнього Левіафана.

По-друге, починаючи з Аристотеля, і аж до початку XIX століття, поняття "держава" і "громадянське суспільство" сприймалися, тлумачилися і використовувалися в нерозривній єдності. Так, у працях Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо акцентується їхній взаємозв'язок, подібність, а не відмінність (*Мартыненко*, 2011. С. 20–25). Гегель, з одного боку, визнає правомірність ототожнення понять "держава" і "громадянське суспільство", але тільки в тому випадку, якщо під державою розуміється єдність осіб як простої спільності, а не "субстанціональної єдності", яку можна порівняти з органічним тілом. З іншого боку, за Гегелем, громадянське суспільство відрізняється від сутності держави як вищої ідеї тим, що в цьому су-

пільстві ще не склалася внутрішня органічна єдність, воно ще роздирається протилежними інтересами приватних осіб і соціальних груп. У виданих після смерті Гегеля конспектах його лекцій громадянське суспільство визначається як "диференціація", яка виступає між сім'єю і державою, причому розвиток громадянського суспільства починається тільки після появи держави (Мартыненко, 2011. С. 25–26). У сучасних дослідженнях, як правило, акцентуються відмінності держави та громадянського суспільства. Наприклад, останнє визначається як форма горизонтальної інтеграції людської спільноти, позадержавна сфера життєдіяльності соціуму, сфера загальної взаємозалежності і т.д. Але практично всі автори дотримуються заданого в Новий час стандарту "європоцентризму" – громадянське суспільство отримує винятково західноєвропейську "прописку". Публікації про громадянське суспільство на Стародавньому Сході є мало не винятком з правил (Борзунов, 2001. С. 102–109).

Тематика цього дослідження "підказує" таку лінію зовсім не складних міркувань. Якщо взяти до уваги "всюдисущість" держави, тобто її історичну присутність і на Заході, і на Сході, а також визнану практично всіма дослідниками взаємозумовленість держави і громадянського суспільства, то, щонайменше, нелогічно відмовляти в праві на існування східному громадянському суспільству. Якщо на певному етапі еволюції будь-якого східного цунутворення його вибрані історією представники утворюють державу і таким чином стають громадянами, то внаслідок цього їхня життєдіяльність аж ніяк не вичерпується державними обов'язками і правами і не обмежується рамками держави, навіть якщо вона суть деспотичний монстр. *Адекватною сферою недержавної життєдіяльності громадян держави є громадянське суспільство.* Воно представляє лише частину суспільного організму цивілізації, в якому взаємодіють, зокрема, громадяни і не громадяни. В цьому разі йдеться не про формальний статус, а про ступінь реальної залученості в державні справи. Як би це не здавалось парадоксальним, але велика ступінь такої залученості може каталізувати велику розвиненість позадержавної суспільної громадянськості. Зрозуміло, ця залежність не беззастережна і може по-різному проявлятися в унутвореннях з різними формами державного правління і устрою, а також політичними режимами. Безумовна лише історична *нерозлучність* держави і громадянського суспільства.

Представлені міркування про відмінності суспільства, громадянського суспільства і держави є пропедевтичними в тому сенсі, що окреслюють певну область пошуків достовірності держави самій собі. Однак прихованою залишається змістовна визначеність держави. Звичайно, в певному значенні вона задана обраним дослідним контекстом – потрібно вивчати не державу взагалі, а саме східну державу і саме в "грудному" і "дитячому" віці з урахуванням попередньої універсумної еволюції, звертаючи увагу на *детермінованість* її якісних ознак причинами її ж народження. Але ця заданість не справляє враження навігатора, що полегшує вихід з лабіринту.

В ряду звичайно згадуваних *причин* виникнення держави – штучна концентрація населення і/або його різке зростання; завоювання або військового об'єднання територій; ослаблення або дискредитація влади в умовах складних завдань; рішуча невідповідність старих методів управління новим важливим завданням; громадянське протистояння; різного роду кризи (Гринин, 2002. С. 31) – важко знайти явні вади, оскільки кожна з причин підтверджена історичним досвідом. Правда, зазначений ряд не може бути визнаний вичерпним не тільки в сенсі відсутності в ньому інших *специфічних* причин, наприклад, необхідності підпорядкування соціальних низів аристократичним верхам. Будь-яке особливе і специфічне є своєрідною еманациєю чогось загального і субстанціонального. Неважно переконатися, що такими для перерахованих специфічних причин є *експансія і ускладнення* соціально-політичної, економічної та інституційної діяльності, а також *універсумних утворень доцивілізаційного рівня*. Вказівка на цивілізаційний рівень утворень принципово важлива, оскільки акцентує на необхідності фундаменталізації і конкретизації аналізу причин народження і ознак давньосхідної держави, бо перераховані вище, в певному розумінні, можуть пояснити виникнення не тільки держави, а й владної групи племені або племінного союзу (ПС).

Демографічне розширення ПС, провідний етнос якого знаходиться у висхідній фазі свого життєвого циклу, неминуче супроводжується територіальною експансією за межі звичного місцезрозвитку і зіткненням з етнічно і духовно чужими ПС, вождівствами і племенами. Життєво імперативне об'єднання, добровільне і/або примусове, в єдине утворення (умовно кажучи, в союз ПС і племен (СПСП)) десятків тисяч людей, більшість яких належить до етнічно неспоріднених ПС і племен, освоєння нових величезних територій (навіть за мірками розвинутого ПС) з різноманітними, у тому числі, незвичними природними умовами, а, отже, і способами добування засобів існування, не могло бути забезпечено тільки стандартними інститутами ПС.

Отже, домінування етнічної неоднорідності за провідної ролі пасіонарного "корінного" етносу, несумірні зі звичайним ПС демографічний склад, а також масштаби і різноманітність колонізованих територій є етнодемографічними причинами виникнення і ознаками *державного універсумного утворення*. У зв'язку з цим принципово важливі, *по-перше*, державотворча роль підвищеної пасіонарності провідного етносу, бо саме його активність багато в чому забезпечує становлення і зміцнення адекватної східній державі *суперетнічної* системи, і, *по-друге*, пов'язане ускладнення, з одного боку, *територіальної* ("горизонтальної") будови державного утворення¹, а з іншого – "вертикальної" *ієрархії*, в якій виділяються центральний, регіональний та місцевий рівні.

¹ Тут і далі будемо виходити з того, що *держава* є невід'ємним атрибутом *цунутворення*. Останньому передують *державотворче унутворення (спільність)*, яке

У відповідь на такі масштабні "зовнішні" виклики і завдяки логіки еволюції і самоорганізації утворень відповідним чином ускладнюється людська діяльність – політична, соціальна, духовна, інституційна, економічна. *Політичне* упорядкування нової великої і переважно різномірної державотворчої спільності як єдиного цілого, тотальності, є справою у сто крат складнішою, ніж подібне упорядкування ПС, а тому передбачає пошук і закріплення відповідних підвидів і елементів політичної діяльності. Які з них найбільш характерні для ранньої *давньосхідної держави*? *По-перше, редистрибуція* ключових політичних, соціальних, інституціональних, економічних "повноважень" – функцій і механізмів, що забезпечують їхнє виконання: їхня концентрація на вищому рівні ієрархії, розташованому, як правило, в міських поселеннях як осередках штучного опредмечування, з подальшим розподілом. В останньому, *по-друге*, слід розрізняти, принаймні, два потоки. *Перший* пов'язаний з небаченою в ПС *спеціалізацією і професіоналізацією верхнього рівня* владної ієрархії, ступінь складності якого покликана бути сумірною ступеню складності цунутворення. Про це, зокрема, свідчить поява численних "відомств" – військового, поліцейського, фіскального, казначейського, господарського, судового та ін., а також відповідних посадових осіб (чиновників), яким делегувалися цілком певні повноваження. *Другий* потік передбачає *передачу на регіональний і місцевий рівень* ряду повноважень, які визначаються центром. Процедури їхнього визначення і передачі можуть бути примусовими (їхня роль помітно зростає), погоджувальними, змішаними, але в будь-якому разі закріплюють жорсткий *контроль* центру і регулярну звітність перед центром. Контрольні функції *відокремлюються* від виконавських.

По-третє, з метою ослаблення потенціалу відцентровості і підвищення ефективності управління регіональним і місцевим рівнем цунутворення центр ініціює перехід від "природного", родового принципу поділу цунутворення до "штучного" (Гринин, 2002. С. 15), *адміністративно-територіального*. Як правило, ступінь домінування останнього над першим пропорційний ступеню державної централізації східних цунутворень. *По-четверте*, підвищенню управлінської ролі центру служить і *монополізація насильства*, примусу і покарання. Відповідно невід'ємними атрибутами держави стають армія, в тому числі, її професійна складова, поліцейські сили, суди і т.п. *По-п'яте*, активна *законотворчість* і здійснювані спроби кодифікації звичаєвого права і систематизації законів диктуються не тільки прагненням до легітимації насильства, а й об'єднавчими процесами: централізоване право і закон були покликані стати додатковими *політичними скріпами* різномірної і аморфної цунутворення.

(яка) стає цунутворенням в момент народження держави. В межах цунутворення можуть співіснувати і взаємодіяти кілька *державних утворень*.

Діяльність держави є *власне політичною* в тій мірі і остільки, оскільки вона представляє, виражає і захищає інтереси не якоїсь соціальної групи, стану, а державного утворення, цунутворення загалом. Йдеться про суспільні інтереси двох родів: 1) *загальних* для всіх громадян і негромадян, що утворюють цунутворення, соціальних груп і прошарків; 2) *синергетичних*, які виступають результатом взаємодії інтересів індивідуальних, групових, станових і загальних. Цілком очевидно, що така власне політична діяльність аж ніяк не була "альфою і омегою" давньосхідної держави. Вона успадкувала від владної групи ПС (ВГ ПС) досить значний *соціальний* активізм. Про що йдеться? Сприймавши арсенал соціального упорядкування ПС, держава рішуче "просунулася" принаймні в трьох напрямках: 1) законодавче *закріплення* соціальної *нерівності*, в тому числі, особливо-го статусу і привілеїв родової аристократії, а також громадян; 2) визначення соціального *становища*, прав і обов'язків *утверджуваних і призначених*; 3) легітимація і застосування механізмів *насильства* не тільки щодо чужих і не громадян, а й щодо *своїх*. Хоча насильство щодо своїх було більш лояльним, вибірковим, в ряді випадків передбачало погоджувальні процедури, Рубікон був перейдено. В *соціально-політичній* діяльності держави, спрямованої на поєднання суспільних, групових й індивідуальних інтересів, стратегічний пріоритет був закріплений за інтересами аристократичними і корпоративними груповими, а також індивідуальними інтересами правителя.

Такому закріпленню підкоряються і зусилля держави в *духовній* сфері. Не без її активного впливу, в тому числі на жрецьку "вертикаль", що формується з її участю, *сакралізація правителя (государя) досягає апогею*: він проголошується або сином головного Бога, або самим Божеством², яке вінчає ієрархію центральних, регіональних та місцевих божків і духів. Для соціальних низів справа подається таким чином, що подібність ієрархії світської влади ієрархії богів освячена самими богами як небесними начальниками. Звичайно, не можна ігнорувати і об'єднувачу, зміцнювальну роль подібних релігійних реформ, як і проектів просування *державної* мови і "титульної" писемності. В обов'язковому порядку ними повинні були володіти родова знать і чиновники всіх рангів. Навчання останніх, а також виховання родовитих нащадків здійснювалося і контролювалося на найвищому державному рівні, що, безсумнівно, сприяло формуванню "елітарної" культури, що відповідає "елітарним" стандартам життя в широкому сенсі.

В умовах протоінституціонального ускладнення і примноження різноманітності державотворчого унутворення, чергового історичного порушення балансу між більш різноманітними природними стандартами і новими технологічними патернами, з одного боку, і наявними суспільними інститутами – з іншого, потрібні були відповідні зрушення в *інституційній діяльності*. Перш

² Відповідним чином змінюються деякі ритуали, титулатура, церемоніал і т.п. (Гринин, 2002. С. 54).

за все йдеться про формування *ієрархії* політичних, соціальних, економічних *інститутів*, своєрідною моделлю якої стала ієрархія богів³, а також оформлення зовнішніх *інституційних меж* державного утворення або цунутворення. Це було б неможливо без *випереджаючого творіння* відповідних макро (центральных), мезо (регіональних) і мікро (місцевих) *власне інститутів*, активної трансформації протоінститутів, перш за все, мезо і мікро. Внаслідок такої масштабної інституційної творчості і залучення в неї керівництва всіх рівнів владної ієрархії сам процес створення власне інститутів і трансформації протоінститутів рано чи пізно повинен був бути впорядкований, інституціоналізований. Разом із утвердженням *власне інститутів створення і трансформації інститутів* (наприклад, порядку і процедур законотворчості) вказане домінування власне інституційної діяльності в системі інституційної життєдіяльності і власне інститутів над протоінститутами стає перманентним, а її ключовим суб'єктом стає *держава*.

Володіючи таким потужним неекономічним потенціалом, держава не могла залишатися байдужою до *економічних* причин свого народження і їхніх наслідків. Будучи викликаного до життя, в тому числі зростанням масштабів ускладненої простої кооперації, розвитком ускладненої кооперації ускладнених простих, простих і найпростіших діяльнісно-кооперативних утворень у будівництві і експлуатації іригаційних споруд, землеробстві, скотарстві, ремеслі, держава стала *найбільшим "господарником" і управлінцем*. Йдеться не тільки про палацове господарство, доходи від якого стали порівнянні з обсягами стягуваної ренти-податку, храмове господарство, а й про всю "общинну економіку", військову справу, торгівлю. Держава стала гідним "наступником" ВГ ПС у *вилученні та централізації лівової частки надлишкового продукту і частини необхідного продукту*, перш за все у формі ренти-податку з общинників, ремісників, торговців, а також данини з населення підкорених земель. Зрозуміло, все це було б неможливим, якби держава не стала абсолютно домінуючим суб'єктом *влади-власності*. Цей пункт вимагає спеціального розгляду, бо діада, "зв'язок" "влада-власність – держава" (ВВ-Д) є центром кристалізації та еволюції перших східних цивілізацій.

З одного боку, з урахуванням результатів сучасних досліджень стейтогенезу, в розглянутих вище специфічних якісних характеристиках *давньосхідної* держави неважко виділити деякі риси, які є *спільними* для всіх держав. 1) Очевидно, що держава – продукт універсумної еволюції, а тому – носій її генів, мемів і унів. 2) У зв'язку з цим держава в широкому сенсі може бути представлена як або *особливим чином організоване суспільство*, або *громадянське суспільство*.

3) У різних дослідницьких контекстах і акцентах можуть домінувати різні *вузькі смисли* держави. Так, у політико-соціально-економічному

³ Втім, поява останньої багато в чому зобов'язана саме свідомій інституційній діяльності.

відношенні держава – це *особлива організація*, що представляє суспільство загалом, його потреби та інтереси, в тому числі, економічні, що забезпечує узгодження інтересів різних соціальних верств (груп) і/або економічних суб'єктів, а також захищає інтереси, перш за все найбільш впливового соціального шару (групи) і/або економічного суб'єкта. З інституційних позицій держава є *системою власне інститутів*, покликаних упорядковувати життєдіяльність суспільства і його різних складових, а також формування самих власне інститутів. В інших контекстах або ракурсах держава може трактуватися як *особливий орган* влади і насильства; сукупність професійних політиків і управлінців, які представляють суспільство і його основні соціальні верстви (групи); основне політичне утворення країни і т.д.

З іншого боку, в сучасній літературі домінує погляд на владно-власницькі відносини як іманентні східним і ранньосередньовічним європейським суспільствам і державам, тобто як *специфічні*, особливі, а не загальні для всіх держав. Але тоді еманациєю якого загального є це специфічне? Очевидно, пошук співвідношення загального і особливого в діаді ВВ-Д доцільно продовжувати, маючи на увазі їхню диференційованість, складовість, а не синкретичність⁴. Зокрема, не позбавлене сенсу таке *припущення*: якщо зачаття і народження держави відбувається в умовах панування влади-власності, то цілком імовірна початкова трансляція і закріплення в уніті держави деяких унів, якостей влади-власності. Іншими словами, влада-власність надає державі не тільки специфічні східні, але і *загальні якості*, ті інваріанти, які іманентні будь-якій державі, незалежно від місця і часу її існування.

Про поступальну циклічність державної влади-власності

У становленні великого державотворчого утворення – СПСП, як безпосереднього результату руху розглянутих раніше суперечностей (Тарасевич, 2013. С. 239–296)⁵, як правило, провідну роль відіграють найбільш потужні, державоформуючі ПС-и (ДФПС), очолювані пасіонарними вождями, що мають відповідні видатні особисті якості – СЛСол⁶. В процесі досить тривалого об'єднавчого періоду, що включає військові та мирні відцентрові

⁴ Подібно до влади-власності, держава, як інтегративне утворення, може бути адекватно зрозумілою лише в результаті досліджень її різних складових й історичних форм.

⁵ З одного боку, більша гострота зазначених суперечностей в одних ПС-ах сприяла їх завоюванню іншими – з меншою гостротою суперечностей. З іншого боку, ці суперечності отримують в СПСП нові "неосвоєні" простори і шанси для пом'якшення. Втім, деякі ендогенні причини і фактори поступальної циклічності держцунтворень будуть розглянуті нижче. Тут увага акцентується на *описі* тренда зазначеної поступальної циклічності та її деяких очевидних детермінант, тобто *перехідних*, а не стаціонарних процесів.

⁶ Зрозуміло, поряд з ДФПС-ами до складу СПСП входять і відносно пасивні, ведені ПС-и і племена, яким відводиться роль не стільки суб'єктів, скільки *об'єктів* формування держцунтворень.

"інструменти", досить певними стають обриси верхнього (центрального), регіонального та місцевого рівнів державного цунутворення (держцунутворення). Центр представлений владною державною групою (ВДержГр), яка, як правило, включає вождів ДФПС-ів, їхні родові клани, деяких вождів ведених (захоплених) ПС-ів, вищих жерців, а також найбільш важливих неродовитих призначенців⁷. На чолі регіонів затверджуються вожді ДФПС-ів, в підпорядкуванні яких знаходяться вожді ведених ПС-ів, а також призначенці. На місцях керівні функції виконують глави племінних общинно-кланових груп⁸.

В умовах формування і зміцнення держцунутворення неминує змінюються всі компоненти мережі влади-власності, а отже, трансформується і характерна для зрілого самостійного ПС ПОКлКр форма влади-власності, провідними суб'єктами (акторами) якої є вождь і владна група ПС. Застосовані вождями і владними групами ДФПС-ів (ВГ ДФПС) спроби поширення цієї звичної форми на нові, захоплені об'єкти, могли бути вдалими лише частково, до того ж – на короткий період. Взяти, наприклад, насильницьке захоплення земель і надлишкового продукту ряду ведених ПС-ів. **З одного боку**, вожді та ВГ ДФПС діють способом, апробованим під час минулих захоплень чужих племен. *Більша* частина захоплених земель і надлишкового продукту надходить у повне розпорядження вождів ДФПС-ів. Ліва частина цієї частини поповнює палацові господарства вождів ДФПС-ів з можливою передачею частини цієї частки родичам і деяким неродовитим призначенцям у володіння і управління. Менша частина зазначеної більшої частини земель може направлятися в пряме володіння і управління членам родового клану (РК) ВГ ДФПС-у⁹, а також найбільш умілим і відданим призначенцям. Зрозуміло, що надлишковий продукт з таким чином розподіленої більшої частини земель привласнюється вождями ДФПС-ів і найбільш приближеними до них членами владної державної групи (ВДержГр).

Менша частина земель і надлишкового продукту підкорених ПС-ів, звичайно, може бути залишена в розпорядженні їхніх вождів і ВГ. Однак більш імовірний інший варіант. Якщо вождь і його РК не знищуються, то в кращому випадку вони стають утвердженнями, що не втрачають частину привілеїв, а в гіршому – розділяють долю неродовитих призначенців.

З іншого боку, вже в середньостроковому періоді підтримання жорсткої ієрархії між ВДержГр-ою і захопленими ПС-ми, через їхню віддаленість від центру, різноманітність, специфіку природних умов, землеробства і скотарства, тобто природних стандартів і технологічних патернів, вимагало, *по-перше*, значного збільшення кількості неродовитих призначенців

⁷ Нагадаємо, що тут увага акцентується на світській гілці владної ієрархії.

⁸ Зрозуміло, різним епохам еволюції держцунутворення відповідає особливий склад і функції владно-державної "вертикалі".

⁹ Механізми і процедури розподілу спільно захоплених земель між вождями та ВГ-ми ДФПС-ів вимагають спеціальних досліджень. Тут береться до уваги практично незаперечний факт прямої залежності обсягу привласнених захоплених земель від особистих якостей вождів ДФПС-ів. Як уже зазначалося, відповідно до традиції меритократії ліва частина захопленого привласнювалась найбільш здібним і щасливим "загарбником".

і, по-друге, особливих особистих, в цьому випадку – господарських, здібностей членів ВДержГр і призначенців. Отже, в ПОКлКр привласнення зростає роль *корпоративної та особистої* складових.

В цей початковий період становлення держцунутворень між вождями та ВГ-миДФПС-ів домінують *гетерархічні* зв'язки. Для налагодження доцентрової *синархічності* останніх за допомогою насамперед погоджувальних механізмів і процедур між членами ВДержГр-и, особливого значення набувають їх особисті якості – СЛСол, що відповідають новим викликам. Відносно захоплених земель і нових просторів на перший план виходять господарські навички вождів, членів їх РК-ів і призначенців, вміння розібратися у відносно нових для них природних стандартах, операціях і патернах діяльності, створити єдине *господарство держцунутворення* з господарств ПС-ів і племен, що увійшли до нього, внести корективи до відповідних протоінститутів і власне інститутів привласнення землі та надлишкового продукту і власне інститутів привласнення зазначених інститутів. Тому не випадково, звичайно, за інших рівних умов¹⁰, у повній відповідності з протоінститутом меритократії на посаду вождя ВДержГр або *правителя* вибирається найбільш умілий господарник і управлінець.

Зрозуміло, в ПОКлКр-му розпорядженні, володінні та управлінні вождів і ВГДФПС-ів залишалися їхні споконвічні землі та лєвова частка виробленого на них надлишкового продукту. Однак частина останнього вже повинна була направлятися в казну правителя ВДержГр для вирішення завдань, подібних до тих, які раніше вирішували ВГ самостійних ПС-ів. На захоплені ж землі чим далі, тим більше поширювався "режим" *особисто-персонального корпоративно-кланового присвоєння* (ОПКрКл). Таким чином, вождьДФПС-а був суб'єктом і ПОКлКр розпорядження традиційними союзно-племінними землями, і ОПКрКл-го розпорядження – знову захопленими, що, з одного боку, зміцнювало його лідерські позиції у ВГ ПС-у, а з іншого – визначало його статус у ВДержГр-і. У середньостроковому і, особливо, в довгостроковому періоді в результаті взаємодії ПОКлКр-ої і ОПКрКл-ої форм привласнення землі та надлишкового продукту помітно посилювалася значущість корпоративної складової першої та персональної складової останньої.

Подібним чином трансформується привласнення *інших ключових об'єктів*. Так, в корпусі *загальних олюднених СЛС* (СЛСолзг) виділяється і активно розвивається нова складова – назовемо її *державницькою* (СЛСолзгД), яка "відповідальна" за вирішення складних завдань державного будівництва. Основними суб'єктами привласнення цих сил є правитель і члени ВДержГр-и, оскільки саме вони виступають носіями "зародків" і елементів зазначених сил. Їх трансляція на цьому етапі має переважно генераційний характер, хоча вже діють школи для навчання, в тому

¹⁰ Наприклад, на етапі переважання загарбницьких воєн ключове значення мають не господарські, а суто військові навички.

числі, і призначенців. У будь-якому випадку, ОПКрКл привласнення СЛСолзгД ще не стає домінуючим у порівнянні з ПОКлКр-им привласненням СЛСолзгПС, а реальні претензії правителя ВДержГр-и на останні вельми далекі від них бажаних. Це справедливо і для інших об'єктів та інститутів привласнення об'єктів. Спочатку ОПКрКл-у форму привласнення "отримують" тільки 1) власне інститути привласнення захоплених земель і виробленого на них надлишкового продукту; 2) необхідні для захоплення, утримання земель і вилучення надлишкового продукту об'єкти і власне інститути насильства і редистрибуції. Зрозуміло, суб'єктом такого ОПКрКл-го привласнення є правитель і члени ВДержГр-и, в тому числі, по праву "авторів" зазначених власне інститутів. Власне і протоінститути, що впорядковують привласнення подібних перерахованим об'єктів в рамках ДФПС-ів, як правило, залишаються об'єктами ПОКлКр-го привласнення.

ПОКлКр форма залишається панівною і для інститутів моральності-моралі (ИММ) ВГ ДФПС-ів, але "дає збої" щодо дозріваючих ИММ ВДержГр-и, перш за все власне інститутів моралі (ВИМ ВДержГр). Хоча безпосереднім "будівельним матеріалом" для них послужили відповідні союзно-племянні ИММ, необхідно було врахувати специфіку як самої ВДержГр і держцунутворення в порівнянні з ВГ ПС-у і ПС-ом, відповідно, так і характер відносин між ВГ ДФПС і ВДержГр-ою, з одного боку, і родовою аристократією підкорених ПС – з іншого. Імперативи соціальної "спорідненості" диктували вироблення інших інститутів взаємодії з аристократією, ніж з низами.

Слід враховувати ще одну важливу обставину. На початку "життєвого циклу" держцунутворення ВИМ притаманний переважно "надбудовний" характер: їхній ареал обмежений ВДержГр-ою і аристократією, а за ступенем легітимності вони поступаються ИММ ПС-ів, в тому числі, внаслідок відомої нестійкості – виборність і змінюваність правителів, які нерідко представляють різні родові лінії, аж ніяк не сприяють наступності "курсу". Однак, з іншого боку, в процесі такої змінюваності ВИМ неминуче поповнюються елементами, що збільшують їхні (ВИМ) адаптаційні і експансіоністські можливості, їхню "чутливість" до спільних ИММ (ИММсп). Іншими словами, ИММ ВДержГр-и, як об'єкта ОПКрКл привласнення, ускладнюються і "прагматизуються".

Одночасно здійснюється їхнє правове закріплення. У народжуваних таким чином державних власне інститутах права (ВИПД) абсолютно домінують власне інститути, що закріплюють верховне становище ВДержГр-и (ВИП ВДержГр). Політичні ж ВИПД, що надають правовий статус держцунутворенню як цілісності та ИММсп, є веденими і нестійкими, що цілком відповідає "хиткості" раннього держцунутворення. Формування і зміцнення ВИП ВДержГр-и безумовно випереджає "налаштування по їхньому камертону" компонентів майбутньої системи інститутів права держцунутворення, в тому числі, регіональних і місцевих.

Суперництво вождів ДФПС-ів за лідерство у ВДержГр-і виражається в "боротьбі" не тільки союзно-племінних ІММ, інститутів ре дистрибуції (ІР), а й *інститутів релігії* (ІРл). Ймовірно, вже в пізньому великому ПС-і починається трансформація полідемонізму в *політеїзм*. Перетворення ряду звичних духів у могутніх, недоступних і поймаєнованих богів зазвичай пов'язується, насамперед, із утвердженням соціального розшарування і сакралізації ВПС і ВГ ПС. Не без усвідомленої духовної діяльності жерців і шаманів, заохочуваних "світською" владою, боги підпорядковують духів, відтісняючи їх на нижчий щабель релігійної ієрархії. Поступово остання набуває обрисів земної владної ієрархії. ВДержГр-а каталізує політеїзацію та ієрархізацію богів. Очевидно, головними стають боги ДФПС-ів, в їхнє підпорядкування потрапляють численні регіональні та місцеві божки і духи. Але все це передбачає розробку і задіяння нових власне інститутів релігії (ВІРл) і погоджувальних процедур, які стають об'єктами ОПКрКл-го привласнення ВДержГр-и, як їхнього колективного творця і розпорядника.

ОПКрКл-а форма влади-власності відповідає етапу незрілих форм *конфедеративного* устрою раннього держцунутворення, виборності правителя ВДержГр-и, зміцненню останньої, посиленню її конкурентних позицій в суперництві з ВГ-ми ПС-ів. Такому посиленню ВДержГр-а багато в чому "зобов'язана" порівняно більш вільному від "тягаря" персоналістичності *особистісному* началу. Йдеться про його більшу гнучкість, адаптивність, рухливість та інновативність в порівнянні з началом персональним. Однак, як свідчать історичні факти, раніше чи пізніше виборність правителя поступається позиції успадкованості вищої посади ВДержГр-и. Чому? Не претендуючи на повноту пояснень і на додаток до вже сказаного щодо значущих для раннього держцунутворення причин переходу до успадкованості в племені та ПС-і, акцентуємо на деяких обмеженнях особистісного начала О держцунутворення ПКрКл-ої форми привласнення.

По-перше, в генераційному сенсі особистісність неминує передбачає персоналістичність, бо, якщо син природним чином, тобто не стільки внаслідок своїх особистих якостей, скільки свого народженням детермінованим положення, успадковує СЛСол свого батька, то чи слід миритися з іншим порядком привласнення земель та доходів, здобутих батьком "в поті чола його"? До того ж успадкованість знайшла статус базового протоінституту на союзно-племінному і племінному рівні, а ПОКлКр-а форма привласнення довела свою життєздатність у конкуренції з іншими формами, в тому числі, з ОПКрКл-ою, зрозуміло, з урахуванням неминучого посилення корпоративного начала.

По-друге, прагнення до утвердження пріоритету успадкованості і персональності було спільним для членів ВДержГр-и, перш за все вождів ДФПС-ів, через кінцеву мету боротьби за лідерство. Повнота отриманої влади і пошани в держцунутворенні не повинна була поступатися владним повноваженням і престижу "спадкового" вождя ДФПС-у.

По-третє, потужним засобом досягнення заповітної мети служила досягнута обраним правителем, завдяки його особистим якостям, економічна і військова міць, яка в резонансі з підвищеною пасіонарністю його самого і представленого ним етносу була покликана забезпечити посилення централізації держцунутворення. Не можна недооцінювати і вже згадувані чисто технологічні імперативи: наприклад, єдність і взаємозв'язок природних стандартів Нілу припускали адекватні "наскрізні", а не розділені кордонами номів, технологічні патерни. Важливу роль відігравав і "активний баланс" доходів членів ВДержГр-и від нового стаус-квота їхніх витрат від протистояння, в тому числі, військового.

Разом із утвердженням успадкованості посади правителя ВДержГр-и авторитет його особистості перемагається авторитетом зазначеної посади, а ОПКрКл-а форма влади-власності поступається лідерством ПОКрКл-ій формі. Зміна лідерства супроводжується процесами, дуже подібними до розглянутих раніше (Тарасевич, 2013. С. 263–266) процесів утвердження успадкованості в ПС-і. Так, *левова частка знов захоплених земель* і виробленого на них надлишкового продукту привласнюється правителем і його *кланово-корпоративною групою* (КлКрГр)¹¹. Поповнюючи палацове господарство правителя, вони зміцнювали матеріальну базу *державної власності*, яка в цей період становить усього лише *форму* ПОКрКл-го привласнення¹². Спираючись на отриману таким чином додаткову економічну та військову міць, правитель претендує на значно більшу частину надлишкового продукту, виробленого на землях ДФПС-ів та їхніх вождів, ніж це "приписувалося" ОПКрКл-ою формою привласнення. Втім, цим "апетити" правителя і особливо його наближених не обмежуються через надії отримати у володіння і управління більші масиви земель і таким чином примножити престиж і багатство.

Боротьба між правителем, його КлКрГр-ою і регіональною родовою аристократією, у тому числі представленою у ВДержГр-і вождями, за привласнення землі та надлишкового продукту в коротко- і середньостроковому періоді триває з перемінним успіхом. У тривалому періоді їхні сили відомим чином урівноважуються, і перерозподіл землі і надлишкового продукту між ПОКрКл-ою і ПОКрКл-ою (характерною для ПС) формами влади-власності досягає стану, який в основному відповідає *синархії* незрілих форм *федеративного державного устрою*¹³.

¹¹ КлКрГр являє собою декотрий симбіоз родового клану правителя і групи дуже наближених до нього неродовитих призначенців.

¹² Вивчення привласнення в період народження і "дитинства" держцунутворення дозволяє припустити, що поняття "державна власність" – це деяка синкретична абстрактна форма, яка, залежно від обставин, виражає різні сутнісні процеси привласнення. Такими процесами на зорі перших східних держцунутворень були ОПКрКл-е і ПОКрКл-е привласнення. Слід підкреслити, що і те, й інше цілком відповідають вельми і вельми непрямому представництву ВДержГр-ою інтересів держцунутворення загалом і загальних (інтересів) для верхів і низів.

¹³ Незрілих у порівнянні з сучасними формами.

Якщо ОПКрКл привласнення *СЛСолД* передбачало їхній відомий динамізм – "міграцію" між провідними родовими лініями, що змінюють одну на вершині владної ієрархії, то в умовах ПОКрКл привласнення зростає ступінь "закритості" *СЛСолД*. За прикладом жерців правитель оберігає секрети державницьких знань, умінь і навичок навіть від родичів, а його повчання і настанови спадкоємцю аж ніяк "не розходяться масовим тиражем". Родичів, утвердженців і призначенців дозволяється навчати тільки тому корпусу знань і умінь, який необхідний для виконання покладених на них функціональних обов'язків. Розголошення управлінських знань і таємниць не допускалось, а про всі "know how" наказувалося повідомляти або самому правителю, або уповноваженим на те посадовим особам. Оскільки, ймовірно, саме в розглянутий період *завершується виділення контрольно-наглядової діяльності з управлінської*, остільки об'єктом "стеження" стає не тільки ведення регіональних та місцевих "відділень" палацового господарства, порядок і обсяги вилучення в казну надлишкового продукту, а й володіння та використання *СЛСолД*. Чим не передтоталітарна система?

Посилення економічної та військової могутності правителя, монополізація розпорядження *СЛСолД*, яка активно прогресує за його ініціативою, дозволяють йому все частіше зводити погоджувальні процедури ВДержГр-и до дорадчих і залишати за собою прийняття ключових рішень, в тому числі в частині творіння і легітимації *власне інститутів*, трансформації *протоінститутів*, а також їх привласнення вкупі з відповідними об'єктами. Так, хоча *військова дружина* правителя, як правило, була вже могутнішою за дружину будь-якого з вищих родових аристократів (колись вождів ДФПС-ів), вона все ж поступалася сукупній потужності подібних дружин і була нездатна без їхнього сприяння вести успішні загарбницькі війни і протистояти агресору. Проте здебільшого правителю вдавалося ініціювати і закріплювати інституційно такі погоджувальні процедури, які сприяли поступовій *монополізації ним застосування військової сили* спочатку в зовнішніх зносинах, а потім і в самому держцунутворенні.

Можливо, що в цей період інституційний порядок *редистрибуції* надлишкового продукту ще передбачав характерне для ОПКрКл-ої форми влади-власності виключне право регіонального лідера на збір і концентрацію у своїх руках всього обсягу ренти-податку з низів з подальшою відправкою його певної частини в казну правителя. Однак більш вірогідним видається інший порядок: або вказаний процес контролювали призначенці правителя, або вони самостійно стягували з платників заздалегідь встановлену "казенну" частку ренти-податку. У будь-якому разі ПОКрКл-е *розпорядження* об'єктами й інститутами насильства і редистрибуції поступово концентрувалася в руках правителя держцунутворення.

Успадкованість вищої посади у ВДержГр-і надає значно більшу стійкість *ИММ верхів* (ИММв) і відповідних їм *ВИМв*. Однак вона аж ніяк не статична. *По-перше*, за активної участі правителя гетерархія ИММв і ВИМв, що

склалася раніше, трансформується в *синархію* з чітко вираженими нормами його сакралізації і верховенства в ряду вищих аристократів. *По-друге*, зазначені інститути виходять за вузькі для них межі ВДержГр-и з тим, щоб отримати переконливу легітимацію, в тому числі для низів, і послужити тим моральнісно-моральним "камертоном", за яким будуть "налаштовані" і загальні (майбутні загальнолюдські) IMM, і специфічні IMM різних етнічних і соціальних груп. *По-третє*, разом з інтенсивним продукуванням ВІМ не тільки для верхів, а й для низів, робляться зусилля з переходу ВІМ в розряд протоінститутів II роду, тобто тих традицій, які є легітимними за визначенням.

Нове "дихання" отримують *інститути права*. Наступність сприяє не просто спадковості законотворчості. Робляться перші спроби кодифікації права, сполучення і ув'язки в єдину систему "писаного" правителем і звичаєвого права, в правовому порядку закріплюється статус правителя, аристократії, повноправних і неповноправних. Вірогідно, утвердження ПОКрКл-го привласнення таким чином упорядкованих власне інститутів права держави (ВІПД) вже передбачає розробку відповідних *власне інститутів творення ВІПД* – спеціальних норм, правил, процедур і т.п. Зрозуміло, спочатку вони ставали об'єктом ПОКрКл-го розпорядження правителя, що дозволяло йому вирішальним чином впливати на зміст продукованих ВІПД.

У розглянутий період "федералізації" держцунутворення світська і релігійна гілки ВДержГр-и ще не виявляють явних претензій на повну й беззастережну владу. Домінує їхня взаємодія в утвердженні вертикалей світської і релігійної влади. Наближаючи статус правителя до божественного, жерці заручаються його економічною, військовою та "адміністративною" підтримкою у вибудовуванні ієрархії богів, божків і духів на чолі з тим богом, якому, як головному, поклоняється правитель і його КлКр-а група. Якщо такі спільні зусилля і не увінчуються цілковитим успіхом, то, у всякому разі, вони виявляються небезрезультативними: світській ієрархії влади, що поступово інституціоналізується і зміцнюється, відповідає ієрархія богів і жерців, що утверджується.

Історія свідчить про два основні *шляхи* перетворення федеративного держцунутворення в *унітарне і деспотичне*. *Перший* – його природна еволюція, перш за все ендогенно детермінована з адекватними відповідями екзогенним впливам. *Другий* – як наслідок силового захоплення і підпорядкування. Здійснюваний в цій главі варіант абстрактної *логіко-історичної реконструкції* інституційної еволюції перших цивілізацій передбачає акцент на аналізі першого шляху.

Прагнення правителя *до абсолютної влади* виправдовувалося не стільки досвідом прямої залежності військових успіхів від ступеня централізації управління військом, чіткості та узгодженості дій усіх "механізмів" військової машини, скільки міркуваннями престижу, величі, підпорядкування своїй волі всіх оточуючих, примноження доходів і багатства. Цей перелік може бути продовжений. Тут важливо підкреслити, що *прагнення*

до влади заради неї самої правитель "успадковує" від своїх попередників – вождів племен і ПС-ів. У зв'язку з цим одна з його головних цілей – *верховна власність на землю*, поширення статусу палацових або власне державних земель на всі землі держцунутворення. Для її реалізації, залежно від обставин, застосовуються різні методи: пряме захоплення родових володінь і знищення родової лінії, розукрупнення родових володінь шляхом зміни порядку спадкування, перехід від родового до *адміністративно-територіального поділу* держцунутворення, скасування умовних володінь, якщо такі були, всіх титулів і привілеїв, погоджувальні процедури і т.д. Принципове значення має фактичне зрівняння в правах аристократів і неродовитих призначенців: всі стають государевими слугами, які не мають власності на землю і утримуються за рахунок казни. З общинників, ремісників і торговців формуються робочі загони для виконання земельних, іригаційних, будівельних та інших робіт. Нерідко державними (в розпорядженні правителя) стають навіть знаряддя праці.

Засоби й інститути *насильства і редистрибуції* монополізуються правителем. Він і тільки він ухвалює рішення щодо застосування військової сили. Весь надлишковий продукт, а нерідко і частина необхідного – вилучається в казну. У повній відповідності з зазначеними діями правитель і його КлКрГр-а докладають зусиль з модифікації IMM і VIM і верхів, і низів. Головне "нововведення" – абсолютна сакралізація правителя, він оголошується або сином, або намісником бога, або самим богом. В останньому випадку правителю повинні підкорятися не тільки прості смертні, але й самі боги і духи. Тому не є дивною концентрація в руках правителя всієї законодавчої, судової та виконавчої влади. Синархічні зв'язки елементів держцунутворення заміщуються жорсткими *ієрархічними*, а ПОКрКл-а форма влади-власності – *персонально-корпоративною кланово-особистою формою (ПКрКлО)*.

У ПКрКлО привласненні *клановий і особистий* компоненти є якщо і не маргінальними, то, у всякому разі, дуже обмеженими і веденими. Вони посправжньому значущі тільки в сенсі впливу найближчих родичів правителя на його рішення і дії, у всій же владній ієрархії вони детерміновані корпоративним і персональним компонентами привласнення. Поряд і у зв'язку з цим для ПКрКлО привласнення характерні: *по-перше*, концентрація всіх основних піделементів *розпорядження* в руках правителя. Допоміжні піделементи можуть делегуватися членам КлКрГр-и, але за умови суворого контролю; *по-друге*, "усіченість" володіння: чиновники-призначенці уповноважені визначати порядок господарського використання об'єктів, але тільки в позначених центром рамках і без права розпорядження продуктом і доходами; *по-третє*, домінування *контрольно-наглядових* функцій над власне управлінськими; *по-четверте*, максимальна централізація надлишкового та частини необхідного продукту, а також інституційної діяльності в широкому сенсі і її результатів (власне інститутів і трансформованих протоінститутів) з подальшим розподілом, перерозподілом, примусом, трансляцією, нав'язуванням і т.д. ПКрКлО форма влади-власності в особі її суб'єктів на

чолі з правителем претендує на статус єдиної субстанції державної форми власності, повну універсальність, а тому здійснює безцеремонну експансію на об'єкти всіх форм привласнення, що співіснують з нею, витісняє їх, нерідко – на шкоду ефективності останнього. Зазначеним вона і сильна, і слабка. Про що йдеться?

ПКрКлО форма влади-власності – "плоть від плоті і кров від крові" інституційної універсуміки деспотичного держцунутворення. З *одного боку*, остання дозволяє каналізувати пасіонарну і суспільну енергію, концентрувати величезні ресурси і таким чином домагатися, за традиційними мірками, неможливого, наприклад, перетворення звичайного держцунутворення в *імперію*¹⁴. З *іншого боку*, гранично жорстка централізація, як правило, супроводжується поглибленням розриву між ВІПД, що продукуються центром, і численними протоінститутами; наростанням неадекватності формалізації неформальних норм й інтенсифікації деформалізації формальних норм¹⁵; гіпертрофією привілеїв і доходів КлКрГр-и правителя; блокуванням горизонтальних інституціональних взаємодій. Це призводить до збільшення питомої ваги тіньової складової інституційної універсуміки, представленої як офіційно забороненими або "обмеженими в правах" протоінститутами, так і тіньовими, альтернативними і опозиційними, власне інститутами, творцями яких можуть виступати представники і аристократії, і низів. Певною мірою пом'якшуючи жорсткість деспотичного порядку, тіньові інститути не усувають притаманні йому гострі суперечності. За інших рівних умов, менш жорсткій деспотії історія відводить більше життєвого часу, ніж більш жорсткій, але "довгожителлями" вони не стають.

Як це не здаватиметься парадоксальним, але саме через наступність інституційної еволюції деспотія, вінчаючи пік централізації держцунутворення, дає старт *низхідній гілці* циклу централізації-децентралізації. Маються на увазі, перш за все, зміни *базових характеристик привласнення* в умовах спаду пасіонарної і суспільної енергії, нових кроків поділу діяльності, а також зростання значущості товарно-грошових і ринкових відносин як своєрідного "компенсатора" традиційних горизонтальних зв'язків, що обмежуються владною ієрархією. *По-перше*, відчуваючи свою могутність як виняткову і недосяжну, правитель нагороджує найбільш відданих і корисних членів КрКлГр-и – найближчих родичів, воєначальників, вищих чиновників, передаючи їм в *умовне володіння* (тримання) частину знову завойованих і/або державних (палацових) земель. На перших порах умовні володіння були ексклюзивними і неуспадкоуваними, але потім, з розширенням імперського простору, вони стають численними, а деякі – *успадкоуваними*.

¹⁴ Імперське універсумне утворення вимагає спеціального розгляду. Тут лише зауважимо, що, на відміну від звичайної держави, як *моноцивілізаційного* унобра, імперська держава, як правило, *поліцивілізаційна*, тобто об'єднує цивілізаційно різні унутворення, а також вінчає надскладний *суперетнос*.

¹⁵ Тут для зручності викладу власне інститути ототожнюються з формальними нормами, а протоінститути – з неформальними.

Формально правитель залишається їхнім *верховним власником*, але реально він позбавляється деяких піделементів розпорядження, власник отримує право привласнення *значної* частки надлишкового продукту, частину якого використовує як дари, підношення правителю, його оточенню, контролерам-наглядачам з надією на відповідну прихильність. У результаті нерідко обсяги надходжень до скарбниці з цих земель знижуються.

По-друге, важливу роль у зазначених трансформаціях відіграють особисті якості (СЛСол) нагороджених. В умовах жорсткого персонально-корпоративного порядку їм удається або повернути свій аристократичний статус, або, в разі неродовитості призначенців, заснувати нову аристократичну лінію. Таким чином, перш за все на регіональному рівні, починає відроджуватися *кланове* начало привласнення. Очевидно, йому вже не судилося стати *абсолютно* панівним, бо саме його існування і розвиток неможливий поза взаємодією з началом корпоративним – без послуг неродовитих призначенців вже не обійтися ні старій, ні новій аристократії. Але воно здатне на повернення і утримання домінування.

По-третє, розвиток ремесла в містах та палацових господарствах, а також внутрішньої і зовнішньої торгівлі¹⁶ сприяє розвитку *приватного* привласнення і його інкорпоруванню в "тіло" влади-власності. *З одного боку*, хоча владний контроль над новими (відносно дистанційованими від палацового і общинного господарства) торговцями і ремісниками – власниками відповідних знарядь праці – виявляється дещо м'якшим, ніж щодо "государевого" ремісництва і купецтва, вони змушені під страхом розорення і розправи слідувати численним владним розпорядженням, а левову частку своїх доходів спрямовувати в казну і кишені чиновників. Іншими словами, таке досить обмежене приватне привласнення може існувати лише в "порах" влади-власності. *З іншого боку*, активізується *конвертація* особистого привласнення "проринкових" СЛСол деяких аристократів і неродовитих призначенців, як правило, членів ВДержГр-и і владних регіональних і місцевих груп (ВРГр і ВМГр, відповідно) в елементи *приватного* привласнення об'єктів. Для розглянутого періоду найбільш характерні *два напрями* такої конвертації.

Перший напрям пов'язаний з розширенням умовних володінь за рахунок *земель общинників*, що розорилися і/або розорених. Хоча офіційно купівля-продаж землі заборонялася, і аристократам, і чиновникам, як правило, вдавалося винаходити відповідний легально-нелегальний інституційний механізм і, на правах власника "винахідника", застосовувати його для розширення своїх земельних володінь. До обробітку нових земель, як правило, починають залучатися общинники, в тому числі розорені, на правах боргового рабства і зароджуваної оренди. Зрозуміло, практично

¹⁶ За інших рівних умов, обсяги зовнішньої торгівлі прямо пропорційні протяжності кордонів держцунутворення. Каталізуючий вплив зовнішньої торгівлі на внутрішню добре відомий, в тому числі, і в частині зростання числа купців, менш асимільованих аристократичними господарствами.

весь надлишковий продукт з цих земель присвоювався "умовним власником", а не надходив у скарбницю.

Другий напрям конвертації безпосередньо пов'язаний з першим. Йдеться про придбання за додаткові доходи рабів, будинків, ремісничих майстерень, ломбардів, торгових "підприємств". Найбільш впливові аристократи починали обзаводитися арсеналами зброї. Очевидно, перераховані об'єкти привласнюються зазначеними суб'єктами в приватному порядку, але лише остільки, оскільки ці останні є персонами відповідних владних корпоративно-кланових груп. Втрата такого персонального статусу практично неминуче супроводжувалася втратою зазначених доходів та об'єктів привласнення.

Використовуючи свої позиції у ВДержГр-і, стара регіональна аристократія починає відроджувати і легалізувати *кланові* інститути, адаптуючи їх до нових умов і надаючи їм "мезорівневий" характер – особливий регіональний "колерит". Нові аристократи запозичують кланові інститути у старої аристократії, в тому числі, центральної. І стара, і нова аристократія активно використовує продуктивні центри ВІПД для формування відносно відокремленого регіонального власне інституційного середовища. Разом з легальними "розцвітають" і тіньові інститути. Так, в жорстко ієрархічних механізмах і інститутах редистрибуції тіньова складова стає об'єктом переважно приватного привласнення, включеного, звичайно, в персонально-особисті корпоративно-кланові "мережі", що забезпечує власникам зазначеної складової чималі тіньові доходи. Подібним чином переважно тіньовими є і специфічні IMM, що формуються для виправдання і каталізації девіантної діяльності. Регіональна знать починає активно використовувати легальні і нелегальні способи підвищення статусу регіональних богів, тісно пов'язуючи своє власне зміцнення з їхньою вищою волею.

Таким чином, і на центральному, і на регіональному рівні держцунутворення поряд з потужним персональним, активізованим особистим, панівним корпоративним і відроджуваним клановим початками влади-власності в ній з'являється і розвивається приватне начало. *Персонально-особисто-приватна корпоративно-кланова (ПОПрКрКл)* форма влади-власності, що виникає і розвивається, відповідає відродженню і експансії *синархічних* зв'язків і *федералізації* держцунутворення¹⁷. Водночас його регіональні адміністративно-територіальні (федеральні) одиниці поступово знаходять фрактальні характеристики.

Наслідком саморозвитку зазначених вище процесів стали не тільки певний баланс ієрархії і синархії, утвердження домінант *федерального*

¹⁷ Тут не розглядаються особливості співіснування і взаємодії ПОПрКрКл-ої і ПКрКлО-ої форм привласнення, в тому числі експансії першої на об'єкти останньої. Проблематика співіснування (взаємопроникнення, конкуренції, гетерофобії і т.п.) різних владно-власницьких субстанцій державної форми власності вимагає спеціальних досліджень.

устрою держцунутворення на досить тривалий період, але і "точок зростання" *гетерархізації* і *конфедералізації*. Зрозуміло, йдеться перш за все про інституціональне закріплення спадковості умовних володінь. Але це – тільки початок. У *тривалому* періоді глави ВРГр, *по-перше*, фактично стають їх розпорядниками, хоча формально цей статус може зберігатися за правителем; *по-друге*, в тій чи іншій формі, тим чи іншим способом захоплюють розташовані в регіонах землі державного господарства; *по-третьє*, поступово перебирають на себе функції верховного власника всіх земель регіону; *по-четверте*, концентрують у своїх руках левову частку надлишкового продукту, виробленого на родових, а потім і інших землях, а також ремісниками і торговцями. Не менш завидні "апетити" глав ВРГр щодо необхідного продукту, – чого не зробиш для збагачення при потуранні центральної влади. Тому не випадково різко зростає кількість розорених общинників, їхні землі фактично стають об'єктами приватного привласнення глави і членів ВРГр. Розквітають боргове рабство, бродяжництво, злочинність, а потік доходів у казну правителя практично вичерпується.

Зрозуміло, перераховане було б неможливим без випереджально-паралельного привласнення главою ВРГр-и інститутів привласнення землі, а також механізмів та інститутів насильства і редистрибуції. Концентрація доходів, які не поступаються за величиною доходам скарбниці правителя, дозволяє главі ВРГр-и перейти в "діалозі" з ним від раболіпства, дарів, підношень і т.п. до прихованого, а потім і до відкритого протистояння. Воно виявляється тим більш дієвим, якщо об'єднуються зусилля двох і більше голів ВРГгруп.

Разом із втратою монополії на застосування військової сили правитель і ВДержГр-а втрачає статус єдиного центру інститутотворчості. Глави регіонів і ВРГр-и, в кінцевому підсумку, домагаються реального домінування мезоінститутів над макроінститутами, активно продукуючи відповідні власне інститути, запозичуючи і адаптуючи ІММв і ВПД, трансформуючи протоінститути, у тому числі, II роду. Одна з головних цілей такої "перебудови" – "конкурентоспроможна" сакралізація глави ВРГр-и. Наприклад, він може проголошуватися ставлеником головного бога, першим намісником імператора, а регіональні боги – предками або нащадками головного бога. Можлива і зміна ієрархії богів. Але не тільки тому кланова складова владних груп помітно тіснить власне корпоративну. Остання значною мірою втрачає якості надійності і стійкості в умовах розквіту купівлі посад і титулів ремісниками і торговцями, загальної аристократичної і чиновницької жадоби приватного збагачення, а також переходу призначенців центру "під руку" більш щедрих глав ВРГр. Посилення родового начала влади може виражатися і у відмові від адміністративно-територіального поділу "під гаслом" повернення і примноження споконвічних земель і багатств предків.

Цілком імовірно, описаним процесам відповідає перехід від ПОПрК-рКл-ої до *персонально-особисто-приватної кланово-корпоративної* (ПО-ПрКлКр) форми влади-власності та утвердження останньої як панівної для

владних груп і центру, і регіонів. Однак, на відміну від ПОПрКрКл-ої форми, її реальними ключовими суб'єктами стають глави регіонів, об'єкти привласнення яких множаться разом із збіднінням багатств правителя. Як свідчить історія, на певному етапі *централізації регіонів* (перетворення їх у незалежні від центру утворення з чітко вираженими ознаками державності) і *регіоналізації центру*, коли реальна влада правителя обмежується його родовими володіннями, протистояння регіонів з центром поступається "пріоритетами" протистоянню потенційно державотворчих регіонів, в яких можуть домінувати вельми різні форми ВС. Безперервні міжусобиці роблять простір цунутворення вельми легкою "здобиччю" для більш могутніх сусідів.

Якщо провідний етнос держцунутворення, що розпалося в результаті зовнішньої агресії молодших етносів, знаходиться на "вильоті" інерційної фази або у фазі обскурації, останній надовго втрачає свою незалежність, асимілюється іншим держцунутворенням як периферія з відповідним розподілом на ряд регіональних одиниць. Якщо сусідні етноси мають більш "поважний" вік, ніж етнос держцунутворення, що розпалося, і якщо він (етнос) долає пасіонарний спад, вступаючи в інерційну фазу, то його пасіонарна і суспільна енергія цілком достатня для виходу на траєкторію централізації цивілізаційного циклу. Але наявність такої енергії є всього лише *необхідною* умовою централізації. *Достатні* умови пов'язані з відповідною каналізацією і перетворенням зазначеної енергії, ефективною (в цьому відношенні) економічною, соціальною, духовною та політичною діяльністю, відродженням відповідної інституційної архітектоники і державної організації.

Якщо необхідні і достатні умови виконуються, то цикл централізації-децентралізації повторюється, а його етапи та характеристики виявляються досить близькими до описаних вище. Але, повторюючи пройдене, кожен новий цикл відрізняється цілком певними елементами *поступального* розвитку, яке, образно висловлюючись, пробиває собі дорогу через нетрі темних віків і втомлені сонцем вершини успіхів.

Ускладнення і поділ діяльності примножує кількість її знарядь, процесів і результатів, яким адекватне *приватне* привласнення. Останнє досить успішно *інкорпорується* практично в усі розглянуті вище форми привласнення, поступово і повільно підриваючи їх зсередини і "перекроюючи" на свій лад. Правда, "успіхи" ці ще дуже скромні, так само як і досягнення в незалежному від влади-власності розвитку. Наявність приватної компоненти значно ускладнює і пануючі форми владного привласнення, і *взаємозв'язки* між ними. Зокрема, не тільки особистий, а й персональний, корпоративний і клановий компоненти влади-власності демонструють здатності *конвертації* у приватне привласнення. Останнє, у свою чергу, в умовах централізації і, особливо, деспотії піддається активній трансформації у владне привласнення. Йдеться про цілком певні історичні форми приватизації та націоналізації відповідно. Специфіка останньої визначається, *по-перше*, поверненням земель розореним общинникам, обмежен-

ням боргового рабства, освоєнням цілних земель, відмовою від робочих загонів і заохоченням оренди, що істотно примножує доходи скарбниці правителя; *по-друге*, "аристократизацією" значної частини цих доходів – їхнім привласненням ВДержГр-ою.

Розвитку приватновласницьких начал відповідає зростання *товарності* державного, вельможних (аристократичних) і общинних господарств. Зрозуміло, натуральний характер останніх залишається домінуючим, але еквівалентний *ринковий* обмін, що каталізується товарним виробництвом, явно контрастує з редистрибуцією. Втім, їхня взаємодія породжує редистрибутизацію ринкового механізму і маркетизацію – редистрибутивного.

Зростання матеріального багатства держцунутворення супроводжується розвитком *духовної культури* в широкому сенсі. В її пам'ятниках, які вражають своєю величністю, мудрістю і пишністю, опредмечено частину величезної пасіонарної енергії, витраченої старіючим етносом за роки юності і зрілості. Тому не випадково для менш культурних завойовників мова, писемність, боги і багато традицій підкорених часто стають рідними. Стіяка спадковість характерна і для *державного, інституційного* будівництва. Навіть якщо в результаті повстання доведених до відчаю низів правителем стає простолудин, на місці зруйнованої державної машини виникає практично ідентична. На перших порах вона може вирішувати завдання, досить відмінні від колишніх. Але в тривалому періоді і характер завдань, і способи їх вирішення, як правило, повторюють пройдене, звичайно, з "поправкою" на нові виклики. Це справедливо і для періодичної конвертації і об'єднання вищої світської і вищої релігійної влади, коли правитель оголошується верховним жерцем, або верховний жрець стає правителем.

Від циклу до циклу ускладнюється соціальна стратифікація, але соціальні "ліфти" залишаються практично нерухомими, прискорюючись лише в періоди суспільних катаклізмів. У ці ж періоди активізується недержавна життєдіяльність, громадянське суспільство отримує "перепочинок" від державного "преса". Зміцненій згодом державі, навіть деспотичній, не вдається маргіналізувати громадянське суспільство. Воно переходить на нелегальне становище. Особисті боги, само- і мікроінститути, професійні, дружні зв'язки і т.п. не зникають, а розвиваються, але переважно в тіні Левіафана. Саме його роль в обміні СЛС є визначальною. Цій проблематиці присвячена наступна стаття.

Література

- Борзунов В.Ф. (2001) Восточное гражданское общество // Диалог и взаимодействие цивилизаций Востока и Запада: альтернативы на XXI век: материалы к IV Международной Кондратьевской конференции. Москва, 15–16 мая 2001 г. / под ред. Ю.В. Яковца. Москва: МФК. С. 102–109.
- Васильев Л.С. (1998) История Востока: в 2 т. Москва: Высшая школа. Т. 2. С. 118.
- Гринин Л.Е. (2002) Генезис государства как составная часть процесса перехода от первобытности к цивилизации. *Философия и общество*. № 3. С. 31.
- Ленин В.И. (1974) Полное собрание сочинений. 2-е изд. Т. 33.

- Маркс К., Энгельс Ф. (1955) Сочинения. 2-е изд. Т. 1.
 Мартыненко В.В. (2011) Государство и гражданское общество – дихотомия или единство? *Вопросы философии*. № 10. С. 20–25.
 Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. (1991) Толковый словарь русского языка. Москва: Азбуковник. С. 145.
 Родлов Э.Л. (ред.) (1911) Философский словарь логики, психологии, этики, эстетики и истории философии. Санкт-Петербург: Тип. акц. общ. Брокгауз-Ефрон. С. 64.
 Тарасевич В.Н. (2013) Экономико-теоретическое знание: универсумные императивы, гипотезы, опыты. Москва: ТЕИС. С. 239–296.
 Философский энциклопедический словарь (1989). Москва: Советская энциклопедия.

Надіслано до редакції 11.12.2017

THE POWER-PROPERTY AND STATE AT THE EPOCH OF THE FIRST CIVILIZATIONS

Viktor Tarasevych

Author affiliation: Doctor of Economics, Professor, Chair of Department of Political Economy National Metallurgic Academy of Ukraine (Dnipro). E-mail: viktarsevich@gmail.com

The article deals with the interaction of power-property and state at the epoch age of the first civilizations. In a broad sense, the state can be represented either as a specially organized society or as a civil society. However, the latter emerges and evolves as a sphere of non-state life of the state's citizens. Different research contexts and accents can be dominated by different narrow senses of the state.

Thus, in a political, social and economic sense, the state is a special organization representing the society as a whole, its needs and interests, including economic ones, which ensures coordination of the interests of various social strata (groups) and/or economic entities, and protects interests, above all, of the most influential social layer (group) and/or economic entity.

From the institutional point of view, the state is a system of its own institutions, designed to streamline the life of the society and its various components, as well as the formation of the institutions as such. In other contexts or perspectives, the state can be treated as a special entity to enforce power and violence; a group of professional politicians and managers representing the society and its main social strata (groups); the main political formation of the country, etc.

In each of the contexts, the state is "inseparable" with power-property, since the conception and emergence of the former occurs under the conditions of the domination of the latter, and the latter bequeaths to the former its first basic invariants that are inherent to any state, regardless of the place and time of its existence. The study of appropriation in the period of state formation proves that state property is merely a form of the basic types of power-ownership appropriation of key items. The author shows the cyclic co-evolution of the aforementioned types of appropriation and the adequate to them forms of state system at the epoch of the first Eastern civilizations.

Key words: power-poverty, state, forms of the power-poverty appropriation, confederation, federation, despotism, proto-institutions, institutions as such.

JEL: B110.

References

- Borzunov, V.F. (2001). The Eastern civil society. *Dialog i vzaimodeystvie tsivilizatsiy Vostoka i Zapada alternative na XXI vek (materiali k IV Mezhdunarodnoy Kondratevskoy konferentsii. Moskva, 15-16 maya 2001) – Dialogue and interaction of the civilizations of the East and West: alternatives for the 21st century (materials for the IV International Kondratieff Conference. Moscow, May 15-16, 2001)*, 102–109. Moscow: MFK [in Russian].
- Vasilev, L.S. (1998). The history of the East, in two volumes, 118. Moscow: Vysshaja shkola [in Russian].
- Grinin, L.E. (2002). Genesis of the state as an integral part of the process of transition from primitiveness to civilization. *Filosofia i obshchestvo – Philosophy and Society*, 3, 31 [in Russian].
- Lenin, V.I. (1974). Complete works, 2nd ed. [in Russian].
- Marx, K., Engels, F. (1955). Selected works, 1st, 2nd eds. [in Russian].
- Martynenko, V.V. (2011) Is the state and civil society a dichotomy or unity? *Voprosy filosofii – Questions of philosophy*, 10, 20-25 [in Russian].
- Ozhegov, S.I., Shvedova, N.Yu. (1991). Interpretative dictionary of the Russian language. Moscow: Azbukovnik [in Russian].
- Rodlov, E.L. (Ed.) (1911). Philosophical dictionary of logic, psychology, ethics, aesthetics and the history of philosophy. St. Petersburg: Type. acc. Society. Brockhaus-Efron [in Russian].
- Tarasevich, V.N. (2013). Economic-theoretical knowledge: universumic urgent requests, hypothesis, experiments. Moscow: TEIS [in Russian].
- The philosophical encyclopaedical dictionary (1989). Moscow: Sovetskaya entsiklopediya [in Russian].